

Zofia Brzozowska

Łódź

U początków Świętej Rusi. Koncepcje monarchiczne metropolity kijowskiego Iariona (XI w.) i ich związek z bizantyńską „teologią polityczną”

Słowa kluczowe: Iarion, *Słowo o prawie i lasce*, Ruś Kijowska, wpływ kultury bizantyńskiej, homiletyka

Jednym z dość silnie zakorzenionych w starszej literaturze przedmiotu „mitów historiograficznych” był pogląd, zakładający, iż recepcja bizantyńskich wyobrażeń na temat istoty władzy monarszej, jej sakralnego i ograniczonego jedynie prawem Boskim charakteru, dokonała się na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej dopiero w drugiej połowie XV w., wraz z umacnianiem się na arenie międzynarodowej państwa moskiewskiego. Przeniesienie z Konstantynopola na Ruś podstawowych elementów imperialnego *imaginarium*, charakterystycznych dla tego kręgu kulturowego (m.in. tytułu cesarskiego/carskiego, przekonania o szczególnym charyzmacie władcy, emblematu orła dwugłowego) przypisywało się niekiedy – nie do końca słusznie – Zoe Paleolog, drugiej żonie księcia moskiewskiego Iwana III Srogięgo, wywodzącej się z ostatniego rodu, sprawującego władzę cesarską nad Bosforem [Uspienski, Żywow 1992, 19–27; Uspienski 1999, 16–17; Chojnicka 2001, 9–13; Bojko 2010, 160–162].

Wyobrażenie to nie znajduje jednak potwierdzenia w materiale źródłowym. Wydaje się bowiem, że bizantyńskie poglądy na władzę państwową były przeszczepiane na obszar Słowiańszczyzny Wschodniej już od momentu jej oficjalnej chrystianizacji w drugiej połowie X w. [Cherniavsky 1959, 460], głównie za pośrednictwem duchowieństwa (w większości pochodzenia greckiego) oraz pojedynczych przedstawicieli tworzącej się elity kijowskiej, wykształconych w ośrodkach monastycznych na terytorium Ce-

sarstwa, takich jak góra Athos czy konstantynopoliński klasztor *Studios* [Dvornik 1956, 95].

Aby zilustrować wyrażoną powyżej tezę, należałoby przede wszystkim przyjrzeć się, jakie elementy bizantyńskiej teorii władzy dostrzegalne są w oryginalnych utworach proveniencji staroruskiej. Niewątpliwie najcenniejszym źródłem okaże się tu *Słowo o prawie i łasce* (*Слово о законе и благодати*), autorstwa Hariona – pierwszego Rusina piastującego godność metropolity kijowskiego, najprawdopodobniej w latach 1051–1055 [Jakubowski, Łużny 1971, 39; Łużny 1995, 53; Podskalsky 2000, 396; Wójcicka 2010, 82]¹. Omawiane dzieło nie może uchodzić – wbrew poglądom historiografii radzieckiej [Розов 1963, 142] – za traktat polityczny *sensu stricto*. W swej istocie stanowi bowiem zbiór kilku różnych pod względem formalnym i treściowym utworów [Podskalsky 2000, 125], powstałych najprawdopodobniej między 1047 r. a 1051 r. [Jakubowski, Łużny 1971, 39; Łużny 1995, 53; Hryniewicz 1995, 45]. Dla prowadzonych w niniejszym artykule rozważań najistotniejsza spośród nich wydaje się *Pochwała księcia Włodzimierza* – mowa, wygłoszona ponoć przez kijowskiego kaznodzieję w 35. rocznicę śmierci tego władcy, 15 lipca 1050 r. [Hryniewicz 1993, 150; Hryniewicz 1995, 46, 225], a w okresie późniejszym (od XV w.) stosowana jako czytanie podczas liturgii celebrowanej ku czci apostoła Rusi Kijowskiej [Hryniewicz 1995, 62, 237; Акентьев 2005, 116].

Słowo o prawie i łasce zdaje się być źródłem istotnym dla badań nad staroruską teorią władzy monarszej z co najmniej dwóch powodów, tj. ze względu na olbrzymią poczytność tego traktatu na obszarze Rusi Kijowskiej i państw ościennych oraz wyjątkową erudycję Hariona, oznaczającą przede wszystkim doskonale obeznanie z kulturą bizantyńską. I tak, dowodem niezwykle rozpowszechnienia utworu kijowskiego metropolity na terytorium Słowiańszczyzny Wschodniej jest przede wszystkim znaczna liczba zachowanych rękopisów, zawierających całościowy lub niepełny tekst *Słowa*. Współcześni badacze wymieniają aż 52 odpisy omawianego dzieła [Hryniewicz

---

¹ Kwestia wyboru Hariona na katedrę kijowską wykracza poza ramy tematyczne niniejszego artykułu. Warto jednak odnotować, iż stanowi jedno z najbardziej frapujących zagadnień w historii Rusi Kijowskiej. Wśród przyczyn, które złożyły się na decyzję Jarosława Mądrego o powołaniu na stanowisko metropolity Rusina, desygnowanego przez lokalny synod duchowieństwa ruskiego, bez odwołania się do Konstantynopola, Gerhard Podskalsky wymienia: protest zwolenników reformy studyckiej, obecnych wśród hierarchów Cerkwi Ruskiej, przeciw rozpowszechnionej wówczas w Bizancjum symonii oraz chęć zwiększenia udziału księcia kijowskiego w wyborze metropolitów. Niekiedy mówi się również o szeroko zakrojonych dążeniach emancypacyjnych Jarosława Mądrego, mających na celu wyjęcie Kościoła na Rusi spod władzy patriarchy konstantynopolińskiego [Poppe 1968, 131–151; Podskalsky 2000, 50–51, 61, 124, 396].

wicz 1995, 44; Korpela 2001, 38, 187; Акентьев 2005, 116]. Za najstarszy z nich uznaje się powszechnie fragment ze zbornika z przełomu XII i XIII w. [Розов 1963, 148; Розов 1987, 201]. Podstawą większości naukowych edycji traktatu Hariona jest natomiast zabytek znacznie późniejszy, tj. datowany na drugą połowę XV w. rękopis ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie: ГИМ, С.И.Н. 591, fol. 168–203 [Розов 1963, 144; Hryniewicz 1995, 44, 68]².

Świadectwem popularności traktatu Hariona poza granicami Rusi są natomiast nawiązania do *Słowa*, dostrzegalne w treści kilku utworów proveniencji innej niż wschodniosłowiańska [Wójcicka 2010, 84]. W świetle współczesnych badań slawistycznych nie ulega najmniejszej wątpliwości wpływ omawianego dzieła na twórczość Domentiana – XIII-wiecznego hagiografa serbskiego [Розов 1963, 141; Розов 1987, 202; Hryniewicz 1995, 50, 70]. Warto tu również wspomnieć o pewnych reminiscencjach *Слова о законе и благодати* na gruncie średniowiecznej literatury armeńskiej. Badacz spuścizny kijowskiego metropolity, N. N. Rozov wskazuje bowiem, że traktat Hariona musiał być znany parającemu się poezją katolikosowi Nersesowi IV Pięknemu (*Shnorhali*) z XII w. [Розов 1987, 202].

Na staranne wykształcenie Hariona, uzyskane z całą pewnością na terytorium Cesarstwa Wschodniego (najprawdopodobniej na górze Athos i w Konstantynopolu) [Podskalsky 2000, 79, 124, 383, 396], wskazuje natomiast pokaźna ilość odwołań do literatury patrystycznej oraz późniejszego piśmiennictwa bizantyńskiego, dostrzegalnych w treści *Słowa o prawie i łasce*. W literaturze przedmiotu zwraca się przede wszystkim uwagę na zależność myśli chrystologicznej kijowskiego metropolity od koncepcji Efrema Syryjczyka, wyrażonych w homilii na Przemienienie Pańskie [Лихачев, Вагнер, Вздорнов, Скрынников 1994, 27]. Podkreśla się także, że Harion posługiwał się w pracy nad swym traktatem bizantyńską redakcją tego utworu (*Ephraem graecus*), a nie przekładem na język staro-cerkiewno-słowiański, co dowodzi doskonałej znajomości greki [Hryniewicz 1995, 63].

Co więcej, komentator *Słowa*, Waclaw Hryniewicz doszukał się w utworze kijowskiego metropolity zależności od dzieł kilku innych twórców wschodniochrześcijańskich, m.in. Michała Synkellosa (*Libellos peri tès orthodoxou pisteos*), patriarchy konstantynopolitańskiego Nikefora (*Apologetyk większy – Apologeticus maior*), św. Andrzeja z Krety (*Kanon pokutny*,

---

² Warto również nadmienić, iż większość zachowanych odpisów *Słowa o prawie i łasce* pochodzi z XV–XVI w. J. Korpela w ślad za A. M. Moldovanem wymienia: jeden rękopis z końca XIII w., jeden z przełomu XIV i XV stulecia, cztery z pierwszej połowy XV w., 11 – z końca tego stulecia, z XVI w. aż 29 i sześć z XVII w. [Korpela 2001, 38, 187].

homilia o Łazarzu), Niketasa z Paflagonii (*enkomion* ku czci św. Hiacynta), Jerzego Hamartolosa (*Kronika*), a także – co szczególnie interesujące z punktu widzenia tematu niniejszego artykułu – Euzebiusza z Cezarei (*Historia Ecclesiastica*) [Hryniewicz 1995, 64–67]. Wykazał również podobieństwo zwrotów retorycznych, zastosowanych przez Iariona w pochwalie księcia Włodzimierza do epitafium autorstwa Jana z Mityleny, wrytego na nagrobku cesarza Nikefora//Fokasa [Hryniewicz 1995, 65].

Oczywiste, że w tak erudycyjnym i głęboko osadzonym w kulturze bizantyńskiej utworze, jak Iarionowe *Слово о законе и благодати* odnajdziemy wiele elementów wschodniorzymskiej „teologii politycznej”. Przed wszystkim zwraca na siebie uwagę wyrażone *explicite* przez kijowskiego metropolitę przekonanie o Boskim pochodzeniu władzy monarszej [Литаврин 1978, 51]³. Otóż Iarion, pisząc o Jarosławie Mądrym (noszącym chrześcijańskie imię Jerzy – Георгий), stwierdza, że sam Bóg ustanowił go następcą ojca – Włodzimierza na tronie kijowskim: **егож сътвори Гѣ намѣстника по тебѣ твоємѣ владычествѣ** [*Слово Илариона* 42, fol. 191^v, 148] / „syn twój Georgij, którego Pan uczynił następcą po tobie w twoim panowaniu” [Iarion, 197].

Kolejnym wyraźnym nawiązaniem do bizantyńskiej teorii władzy jest, zaczerpnięte przez Iariona najprawdopodobniej z *6 Noweli* Justyniana, wchodzącej w skład staroruskiej redakcji *Nomokanonu 14 Tytułów*, przekonanie o konieczności pozostawiania przez monarchę w stanie doskonałej harmonii z przedstawicielami duchowieństwa. Aksjomat ten – stanowiący jedno z podstawowych przesłań ogólnych *Słowa* – implikuje również pogląd o szczególnej pozycji monarchy w Kościele. Metropolita kijowski nie ma najmniejszych wątpliwości, że ruski książę jest – na podobieństwo bizantyńskich *basileusów* – zobowiązany do opieki nad Cerkwią. Powinien zatem troszczyć się o ortodoksyjność wiary chrześcijańskiej na terytorium powierzonego jego władzy państwa, okazywać szacunek duchowieństwu, a także wspierać tworzącą się na Rusi organizację kościelną poprzez liczne fundacje [Вальденберг 1916, 93–98; Dvornik 1956, 105–106; Poppe 1968, 224; Чичуров 1990, 134; Podskalsky 2000, 64].

Największą zasługą Iariona dla kultury politycznej państwa ruskiego jest natomiast nie tyle przeniesienie na grunt wschodniosłowiański podstawowych założeń bizantyńskiej „teologii imperialnej” (przekonanie o Boskim pochodzeniu rządów monarszych, koncepcja symfonii władz świeckiej i du-

³ Odmienny pogląd prezentuje I. S. Čičurov: „мысль о божественном происхождении княжеской власти не нашла у Илариона ни прямого, ни косвенного выражения” [Чичуров 1990, 130].

chownej), ile stworzenie całościowego i wewnętrznie spójnego modelu idealnego księcia chrześcijańskiego [Dvornik 1956, 103–104; Чичуров 1990, 130], zawierającego w sobie wiele elementów, funkcjonujących w myśli państwowej cesarstwa nieprzerwanie od czasów Euzebiusza z Cezarei i Konstantyna Wielkiego.

Przede wszystkim należy stwierdzić, że dla kijowskiego metropolity miarą wielkości doskonałego monarchy (którym w oczach Hariona jest Włodzimierz, a częściowo również jego syn Jarosław) [Dvornik 1956, 104; Juszczuk 1973, 10] jest umiejętność skupienia w swoim ręku absolutnej władzy oraz rozciągnięcia swego panowania na całą *ekumenę*, bądź to na drodze zbrojnego podboju, bądź też całkowicie pokojowego zjednywania sobie obcych ludów: *єдинодержецъ бывъ земли своєи, покоривъ подъ сѧ вкръжъннаѧ страны. вѣы миромъ. а непокоривѧ мечемъ* [*Слово Илариона* 31, fol. 185, 142] / „zostawszy jedynowładcą swojej ziemi, poddał sobie okrzężne kraje, jedne pokojowo, a niepokorne – mieczem” [Harion, 194]. *Passus* ten warto zestawić z treścią jednego z rozdziałów I księgi *Vita Constantini* Euzebiusza z Cezarei, opisującej etapy osiągnięcia przez Konstantyna Wielkiego władzy o prawdziwie uniwersalnym i „ekumenicznym” charakterze. Mamy w niej bowiem – podobnie jak u Hariona – do czynienia z wyobrażeniem monarchy, podporządkowującego swemu panowaniu wszystkie okoliczne ludy dobrowolnie lub przy użyciu siły militarnej:

Rozciągnął swoje panowanie aż do najdalszych obszarów południowych i ogarnął podbojem nawet Blemmiów i Etiopów, nie porzucił też myśli o podporządkowaniu ludów zamieszkujących na Wschodzie. W końcu rozświetlając promieniami światła pobożności nawet najdalsze krańce całego świata, także najodleglejszych Indów i wszystkie ludy żyjące w najdalszych zakątkach zamieszkaney ziemi, uczynił swymi poddanymi wszystkich władców, naczelników i satrapów barbarzyńskich narodów, którzy z własnej woli i z radością witali go i pozdrawiali [*Vita Constantini* 1.8].

Interesujące, że zarówno w świetle realiów cesarstwa rzymskiego z pierwszej połowy IV w., jak i Rusi Kijowskiej z końca wieku X, trudno uznać treść tego typu przekazów za opis rzeczywistej sytuacji politycznej. W obu przypadkach stykamy się raczej z autorską wizją, mającą ilustrować założenie o uniwersalności władzy monarszej.

Wpływy modelu bizantyńskiego widoczne są również w zestawie cech, którymi charakteryzował się – według Hariona – doskonały władca Rusi Kijowskiej. Na kartach *Słowa o prawie i lasce* wielokrotnie czytamy o krzepkości i sile Włodzimierza (*крѣпости и силѣ*). Podkreślone zostaje jego poczucie sprawiedliwości, a także osobiste męstwo (*мъжство*).

Szczególny nacisk kładzie jednak Harion, w ślad za bizantyńską tradycją wysławiania władców, na te przymioty księcia, które wynikają z etyki chrześcijańskiej. Przede wszystkim wielokrotnie przywołuje wyjątkową bogobojność Włodzimierza: **Како ти срѣце разверзеса, како въниде въ та страхъ ѣжин** [*Слово Илариона* 40, fol. 188', 145] / „Jak ci się serce otwarło? Jak weszła w ciebie bojaźń Boża?” [Harion, 196] – pyta wprost swego bohatera. Szeroko opisując kwestię objawienia, poprzedzającego osobiste nawrócenie tego władcy oraz podjęte przez niego działania, mające na celu chrystianizację całej Ziemi Ruskiej⁴, nie zaniedbuje również żadnej okazji, by ukazać pełen miłości i empatii (*philanthropia*, **человѣколюбіє**) stosunek Włodzimierza do swych poddanych, znajdujący odzwierciedlenie przede wszystkim w szeroko zakrojonej działalności dobroczynnej. I tak, z opisu Hariona dowiadujemy się, że Apostoł Rusi charakteryzował się w codziennym życiu wyjątkową hojnością – rozdawał jałmużnę potrzebującym, brał w opiekę ubogich, sieroty, osoby chore, wdowy, a nawet dłużników [*Слово Илариона* 40, fol. 189']. Nie zaniedbywał też podstawowych aktów miłosierdzia, do których zobowiązany jest w świetle nakazów ewangelicznych każdy chrześcijanin:

просащѣимъ подаваа, нагъна шдеваа, жадныя и алчныя насыщаа, болащѣимъ всакъ оутѣшеніе посылаа, должны искъпаа, работнымъ свободѣ даа [*Слово Илариона* 40, fol. 189', 146] / dając proszącym, odziewając nagich, nasycając spragnionych i głodnych, posyłając chorym wszelkie pocieszenie, wykupując zadłużonych, dając wolność ujarzmionym [Harion, 196].

Ты бѣ, в честнаа главо, нагымъ шдѣніе, ты бѣ алчнымъ кѣрмитель, ты бѣ жаждющѣимъ оутробѣ охладженіе, ты бѣ вѣдовицамъ помощник, ты бѣ страннѣимъ поконце, ты бѣ бескровнымъ покровъ, ты бѣ швидимымъ застъпникъ, оубогымъ шбогащеніе [*Слово Илариона* 45, fol. 194–194', 151] / Byłeś, o czcigodna Głowo, dla nagich odzieniem. Byłeś dla głodnych karmicielem. Byłeś dla spragnionych ochłodzeniem wnętrza. Byłeś dla wdów pomocnikiem. Byłeś dla wędrowców przystanią. Byłeś dla bezdomnych schronieniem. Byłeś dla skrzywdzonych orędownikiem, dla ubogich – wzbogaceniem [Harion, 199].

Frapującą kwestią wydaje się więc w tym kontekście fakt, iż Harion, kreując wizerunek Włodzimierza jako władcy ze wszech miar miłosiernego i łagodnego, jednocześnie wysuwa myśl zgoła przeciwną, tj. postuluje możliwość wcielania zamierzeń monarszych w życie przy użyciu siły [Juszczak 1973, 10]. Opisując działalność chrystianizacyjną księcia nie waha się

⁴ Zagadnienia te oraz porównanie księcia Włodzimierza Światosławowicza do Konstantyna Wielkiego w *Słowie o prawie i łasce* metropolity Hariona omawiam w odrębnym artykule [Brzozowska 2013, 497–508].

bowiem nadmienić, że wielu Rusinów przyjmowało chrzest nie tyle wskutek prawdziwego wewnętrznego nawrócenia, ile – zwykłego strachu przed władcą: **НЕ ЛЮБОВІЮ, НЪ СТРАХОМ ПОВЕЛѢВШАГО КРЕЩААХУСЯ** [*Слово Илариона* 32, fol. 186', 144]. Wydaje się jednak, że dla Iariona prawo monarchy do użycia przymusu wobec swych poddanych podlega znacznym ograniczeniom, a za idealną może być uważana sytuacja, w której silnej władzy towarzyszą dobre zamiary panującego: **БЛГОВѢРІЕ ЕГО СЪ ВЛАСТІЮ СЪПРДЖЕНО** [*Слово Илариона* 32, fol. 186', 144].

Kolejnym elementem rozważań metropolity kijowskiego, któremu warto poświęcić trochę miejsca, jest kwestia dziedziczości tronu [Dvornik 1956, 104]. Iarion odwołuje się do niej kilkakrotnie na kartach swego traktatu, podkreślając, że syn Włodzimierza, Jarosław Mądry jest jego naturalnym i zaakceptowanym przez Boga następcą, zapewniającym kontynuację polityki religijnej ojca oraz realizację większości jego zamiarów [*Слово Илариона* 42, fol. 191', 148]. Wydawać by się mogło, że założenia tego nie można uznać za aspekt przejęty z bizantyńskiej teorii władzy, zakładającej wszak obieralność monarchy. Niemniej jednak warto mieć na uwadze fakt, iż już Euzebiusz z Cezarei forsował w *Vita Constantini* pogląd, że Konstantyn Wielki po swej śmierci „żył nadal w swych synach” (VC 4.72).

Co ciekawe, według badacza twórczości Iariona, Waclawa Hryniewicza fragment *Слова*, w którym przywoływani są m.in. potomkowie Włodzimierza, wykazuje znaczne podobieństwo do epitafium autorstwa Jana z Mityleny, wyrzeźbionego na grobie cesarza Nikefora//Fokasa. Na szczególną uwagę zasługuje tu zbieżność brzmieniowa apostrof do zmarłego władcy [Hryniewicz 1995, 65]: **ВЪСТАНИ В ЧЕСТНАА ГЛОВО, Ѡ ГРОБА ТВОЕГО** [*Слово Илариона* 42, fol. 192', 149] / „Wstań o czcigodna Głowo, z twojego grobu!” [Iarion, 198] – u Iariona; *Anásta nyn, ánaks* – u Jana z Mityleny według przekazu Kedrenosa [Hryniewicz 1995, 74].

Omówienie koncepcji politycznych Iariona byłoby niepełne bez odniesienia się do jeszcze jednego, niezwykle intrygującego, elementu. Otóż kijowski metropolita – starannie wykształcony w Bizancjum Rusin i głęboko wierzący chrześcijanin – zwracając się do Włodzimierza i Jarosława, nie używa tytułu „książe” lub „cesarz/car”⁵, lecz określa obu monarchów tur-

⁵ Wbrew zadomowionym w historiografii poglądom recepcja tytułu carskiego na Rusi nie rozpoczęła się dopiero w państwie moskiewskim u schyłku średniowiecza, ale jest zjawiskiem posiadającym na gruncie Słowiańszczyzny Wschodniej znacznie dłuższy rodowód. Najstarszym zachowanym do naszych dni świadectwem tytułowania cesarzem/carem władcy ruskiego jest napis, odkryty we wnętrzu soboru sofijskiego w Kijowie, informujący o śmierci Jarosława Mądrego (1054 r.): **ВЪ 6562, М[ѢСЯ]ЦА ФЕВРАРИ 20, ЖЪПЕНЕ ЦРЯ НАШ[Е]ГО** [Vodoff 1978, 9; Толочко 1996, 311; Свердлов 2003, 424; Wójtowicz 2005, 95].

skim terminem „kagan” (каган) [*Слово Иларіона* 45, fol. 195, 151]. W literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że miano to zostało przyswojone przez władców Rusi Kijowskiej w X w. po rozgromieniu Kaganatu Chazarzkiego i może stanowić świadectwo aspiracji politycznych pierwszych Rurykowiczów, dążących do częściowego przejęcia dziedzictwa tego państwa, rozciągającego się w czasach swej świetności na obszarze między Morzem Czarnym i Kaspijskim [Poppe 1968, 226–227; Hryniewicz 1995, 205; Boroń 2010, 193–194]. Co więcej, zwyczaj tytułowania książąt kijowskich kaganami z całą pewnością utrzymał się w sferze nieoficjalnej jeszcze wiele dziesięcioleci po chrystianizacji Słowiańszczyzny Wschodniej. Można przypuszczać, że w XI w. pojęcie to oznaczało władcę zwierzchniego, nadrzędnego wobec pozostałych książąt ruskich [Свердлов 2003, 307, 423–424; Boroń 2010, 195]. Świadczyłaby o tym chociażby praktyka zastępowania terminu *basileus* tytułem „kagan” w tłumaczeniach z greki na język staro-cerkiewno-słowiański, m.in. w *Zborniku Światosława z 1076 r.* [Podskalsky 2000, 65].

Refleksem tytulatury cesarzy bizantyńskich jest natomiast w traktacie Iariona określenie „jedynowładca” (єдинодержець), stanowiące w swej istocie dokładną kalkę greckiego terminu *monokrator* [Poppe 1968, 227; Литаврин 1978, 53].

Reasumując, w utworze kijowskiego metropolity Iariona z połowy XI w., znanym jako *Słowo o prawie i łasce*, odnaleźć możemy najwcześniejsze świadectwa przenikania elementów bizantyńskiej ideologii politycznej na grunt wschodniosłowiański. Zwierzchnik Cerkwi Ruskiej, starannie wykształcony, biegle władający greką, zaznajomiony z tradycją patrystyczną i średniowiecznym piśmiennictwem wschodniochrześcijańskim zdaje się nie mieć najmniejszych wątpliwości, że władza cesarska i książęca pochodzi od Boga. Co więcej, w nawiązaniu m.in. do *6 Noweli* Justyniana postuluje konieczność zgodnej współpracy między monarchą i duchownymi, zarządzającymi Kościołem. Wychwalając na kartach *Słowa o prawie i łasce* księcia kijowskiego Włodzimierza, kreuje jego literacki wizerunek w zgodzie z kanonami, funkcjonującymi w piśmiennictwie bizantyńskim. Interesującą kwestią jest również zagadnienie tytulatury, pojawiającej się w tekście Iariona. Metropolita ani razu nie określa kijowskiego władcy mianem cesarza/cara, nazywając go natomiast – zaczerpniętym z systemów językowych wschodnich sąsiadów Rusi – terminem „kagan”.

Materiały źródłowe

Tekst źródła w oryginale staroruskim/staro-cerkiewno-słowiańskim:

Слово Илариона по списку ГИМ Сын. 591, red. К. К. Акентьев, [w:] idem, 2005, «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Сын. 591, „Byzantinorossica” 3, s. 122–152.

Tłumaczenie na język polski:

Harion, *Słowo o prawie i łasce*, red. W. Hryniewicz, [w:] idem, 1995, *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Hariona (XI w.)*, Warszawa, s. 184–204.

Literatura

- Bojko K., 2010, *Stosunki dyplomatyczne Moskwy z Europą Zachodnią w czasach Iwana III*, Kraków.
- Boroń P., 2010, *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice.
- Brzozowska Z., 2013, *The Ideal Christian Rulers – Sts. Constantine and Helena in the Spiritual and Political Culture of Kievan Russia*, [w:] *Свети цар Константин и хришћанство*, red. Д. Бојовић, t. 1, Ниш, s. 497–508.
- Cherniavsky M., 1959, *Khan or Basileus: an Aspect of Russian Mediaeval Political Theory*, „Journal of the History of Ideas” 20, nr 4, s. 459–476.
- Chojnicka K., 2001, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków.
- Dvornik F., 1956, *Byzantine Political Ideas on Kievan Russia*, „Dumbarton Oaks Papers” 9/10, s. 73–121.
- Hryniewicz W., 1993, *Teologiczna wizja dziejów w pismach metropolity Hariona*, [w:] *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, Lublin, s. 149–168.
- Hryniewicz W., 1995, *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Hariona (XI w.)*, Warszawa.
- Jakubowski W., Łużny R. (red.), 1971, *Literatura staroruska. Wiek XI–XVII. Antologia*, Warszawa.
- Juszczyk J., 1973, *Ideał władcy Rusi Kijowskiej*, „Mówią Wieki” nr 7, s. 10–13.
- Korpela J., 2001, *Prince, Saint and Apostle. Prince Vladimir Svjatoslavič of Kiev, his Posthumous Life, and the Religious Legitimization of the Russian Great Power*, Wiesbaden.
- Łużny R. (red.), 1995, *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, Kraków.
- Podskalsky G., 2000, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, Kraków.

- Poppe A., 1968, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa.
- Uspieński B. A., 1999, *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji. Bizantyński model i jego nowe rosyjskie ujęcie*, Katowice.
- Uspieński B. A., Żywow W. M., 1992, *Car i bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, Warszawa.
- Vodoff W., 1978, *Remarques sur la valeur du terme 'tzar' appliqué aux princes russes avant le milieu du XVe siècle*, „Oxford Slavonic Papers. New Series” 11, s. 1–41.
- Wójcicka U., 2010, *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*, Bydgoszcz.
- Wójtowicz M., 2005, *Najstarsze datowane inskrypcje słowiańskie X–XIII w.*, Poznań.
- Акентьев К. К., 2005, «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591, „Byzantinorossica” 3, s. 116–152.
- Вальденберг В., 1916, *Древнерусские учения о пределах царской власти. Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII в.*, Петроград.
- Литаврин Г. Г., 1978, *Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси домонгольского периода*, [w:] *Славянские культуры и Балканы и Балканы (Les cultures slaves et les Balkans)*, t. 1 (IX–XVIII вв.), София, s. 50–56.
- Лихачев Д. С., Вагнер Г. К., Вздорнов Г. И., Скрынников Р. Г., 1994, *Великая Русь. История и художественная культура X–XVII вв.*, Москва.
- Розов Н. Н., 1963, *Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в.*, „Slavia” 32, s. 141–175.
- Розов Н. Н., 1987, *Иларион*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в.*, ред. Д. С. Лихачев, Ленинград, s. 198–204.
- Свердлов М. Б., 2003, *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.*, Санкт-Петербург.
- Толочко П., 1996, *Київська Русь*, Київ.
- Чичуров И. С., 1990, *Политическая идеология средневековья. Византия и Русь*, Москва.

AT THE BEGINNING OF HOLY RUSSIA. MONARCHICAL CONCEPTS
OF THE METROPOLITAN OF KIEV – HILARION (11th CENTURY) AND THEIR
RELATIONSHIP WITH THE BYZANTINE “POLITICAL THEOLOGY”

S U M M A R Y

In the work of the Kievan Metropolitan Hilarion from the mid 11th century, known as the *Sermon on Law and Grace*, we can find the earliest testimony of the penetration of Byzantine political elements into the East Slavic area. The Head of the Russian Church, highly educated, fluent in Greek, familiar with patristic tradition and medieval Eastern Christianity literature, seems to have no doubt that the imperial and princely authority come from God. Moreover, in connection with Justinian's *Novel 6*, he calls for the need of consistent cooperation between the monarch and the clergy who manage the Church. Praising the grand prince of Kiev, Vladimir the Great, on the pages of the *Sermon on Law and Grace*, he creates his literary image in accordance with the canons functioning in Byzantine literature. An interesting issue is the issue of preliminaries, which appear in the text by Hilarion. The Metropolitan never named the Kievan prince as the Emperor/Tsar, but called him “Khagan” – a word taken from the language systems of Russia's eastern neighbours.

Zofia Brzozowska e-mail: caryca_zofia@wp.pl